

NAȚIONAL ȘI NAȚIONALISM ÎN EDUCAȚIA ROMÂNEASCĂ INTERBELICĂ (1918-1939)

Dragoș Sdrobiș*

Abstract: *Modernity may be interpreted as a way to enforce an alphabetised society. It is obvious that education was supposed to be more than a cultural demarche, it should become a vector for a new identity. Education could be seen as a main tool in the process of the nation building, a way of reinforcing a new identity. The power of discourse, in a foucaultian sense, was a tool no longer ignored by the intellectual elites.*

The interwar Romania was a part of this process of reinventing identities. The nationalistic ideology had to face the challenges of the Versailles Treaty stipulations. A nation that believed the enemy was abroad and that the Romanian nation should live in a national state was not able to explain the weight of ethnic minorities in the state that should be a kind of historical apotheosis: The Great Romania. Education, which is the expression of the symbolical power of the intellectuals, took the lead. And the nationalistic discourse was supposed to be the perfect answer for the identity crisis. This could be the reason of the xenophobic development in Romania and of the nationalistic ideology return during Ceausescu's communist regime.

Keywords: Intellectual elite, nation building, education, discourse, xenophobia, Great Romania

ARGUMENT

Educația reprezintă pentru fiecare societate o temelie a identității, o refortificare a legăturii dintre cetățeni și stat și o modalitate de inoculare a apartenenței la un contract social, politic și identitar, abordarea unei astfel de problematici reprezentând o temă istorică, care poate deveni sursa detectării resorturilor intime ale mentalului colectiv dintr-o anumită epocă¹.

Intervalul cronologic ales se leagă de două evenimente istorice cu însemnătate pentru istoria românilor. Primul, anul 1918, reprezintă, incontestabil, apogeul creației politice a României moderne, înscriindu-se pe o linie ascendentă ce debutează în 1859 – Mica Unire –, se prelungește cu etapa dobândirii independenței – 1877-1878, pentru a se încheia cu realizarea statului național unitar, grație instaurării în Europa a

* Doctorant, Institutul de Istorie „George Barițiu”, Cluj-Napoca; e-mail: dragossdrobis@yahoo.com

¹ Printr-o astfel de analiză vom putea înțelege și de ce liderii comuniști, după o perioadă de stalinism (1948-1964), vor prefera să impună naționalismul ca formă de obținere a unui consens social. Tot astfel ne va fi mai ușor să înțelegem succesul, în primă fază, al național-comunismului impus de Nicolae Ceaușescu.

principiului naționalităților, considerat drept sursa păcii europenilor. Cel de al doilea reper cronologic, 1939, marchează debutul celei de a doua conflagrații mondiale, care va pune capăt echilibrului politic și ideologic, ce își dovedise fragilitatea mai ales după 1933. Bineînțeles, considerăm că pentru România reperul adecvat ar fi fost anul 1948, anul instaurării *de jure* a regimului comunist și, deci, al deconectării totale de spiritul interbelic. Tot la fel de potrivit ar fi fost să alegem anul 1938, care, prin instaurarea dictaturii regale a lui Carol al II-lea, deschidea era autoritarismului și, ulterior, a totalitarismului în istoria românească. Aceasta nu înseamnă că noua direcție nu avea partizani printre intelectualii din acea perioadă. Spre exemplu, pentru Onisifor Ghibu anul 1938 coincide cu afirmarea deplină a națiunii române. Entuziasmat de creația politică a lui Carol al II-lea prin lovitura de stat din 11 februarie 1938 și prin crearea Frontului Renașterii Naționale, Ghibu își susține argumentația prin faptul că noua Constituție, prin art. 27, delimitează noțiunea de națiune, sub care se înțelege totalitatea cetățenilor de sânge românesc și de origine etnică românească. Numai aceștia „sunt admisibili în funcțiunile și demnitățile publice, civile și militare, ținându-se seamă de caracterul majoritar și creator de stat al Națiunii Române”². În opinia sa, regimul lui Carol al II-lea are ca datorie principală „repararea nedreptăților istorice cari s-au săvârșit dealungul timpului față de poporul român”³. 1939 este un reper cronologic care reprezintă distrugerea sistemului diplomației europene versailleze (prin care se submina securitatea și integritatea statelor succesore) și anticipează sfârșitul creației politice românești interbelice, fapt ce se va concretiza în 1940. Evident că, sub impactul evenimentelor istorice negative, a iredentismului, discursurile se acutizează, naționalismul devenind un surogat perfect pentru suprimarea terorii istoriei. Prin acest demers am dori să urmărim simptomatologia discursului naționalist în perioada de efuziune pozitivă a României, când, practic, elitele puteau să afirme că pentru români Istoria se terminase. Anul 1939, reluând formula lui Marin Preda, arăta că *timpul nu mai avea răbdare*.

Demersul se poate dovedi și o șansă de reasezare, reanalizare a perioadei interbelice, care rămâne la nivelul percepției publice ca o bornă a Istoriei, ce poate fi redată prin formula de *România felix*. Dacă pentru nostalgici perioada interbelică este dovada perenă și cumva singulară în istorie a afirmării unei culturi cu veleități europene, pentru mulți detractori, această perioadă rămâne una a imposturii, a impotenței și a prelungirii moravurilor politice caragialiene. Este adevărat că, în perspectiva cataclismelor istorice ce i s-au succedat, perioada interbelică rămâne o lumină ce parcă s-a stins prea repede, răpindu-i societății românești șansa de racordare la civilizația europeană, provocând un soi de viziuni paseiste, ce ne pot angrena într-un joc al ucroniei. Dar istoria nici nu acuză și nici nu scuză; istoria explică. Intenționăm, deci, să analizăm această perioadă, nu să schițăm scenarii istorice.

² Onisifor Ghibu, *Politica religioasă și minoritară a României*, București, Edit. Albatros, 2003, p. 757.

³ *Ibidem*.

DE CE URMĂRIM SĂ NE FOCALIZĂM ATENȚIA ASUPRA *DISCURSULUI NAȚIONALIST*?

De ce *discurs*? Pentru motivarea acestei alegeri vom recurge la viziunea lui Michel Foucault. Ca și adept al curentului constructivist, filosoful francez consideră că orice societate este construită, iar identitatea este creată și inoculată cetățenilor săi, care trebuie să devină loiali, să adere la o societate a contractului. Iată de ce pentru Foucault **discurs** nu este doar un concept lingvistic, ci devine un liant între **limbaj și practică**. Discursul încearcă să suprimă distincția tradițională dintre ce spune cineva (limbajul) și ce face (acțiunea). Discursul devine un metalimbaj⁴ care creează un orizont al reprezentărilor, al cunoașterii și al adevărului. Pentru el modernitatea face trecerea de la regimul puterii (specific evului mediu) spre regimul legitimității și cel al adevărului. Dacă regimul adevărului este unul specific totalitarismelor, regimul legitimității este specific sistemelor democratice, care apelează la discurs pentru a crea noi solidarități. De ce? Pentru că numai așa puterea în astfel de regimuri nu funcționează ca o încătușare, ci devine fluidă. Nu este monopolizată de un singur centru, ci este productivă. Creează un anumit tip de cunoaștere. Prin acest mecanism, puterea devine o rețea care interconectează întregul corp social. Discursul devine astfel procesul prin care o societate utilizează limbajul pentru a produce semnificații⁵. Discursul devine punerea în practică a schemelor de supunere, de angrenare a indivizilor în interiorul sistemelor sociale⁶. Și cum educația reprezintă un factor major de conturare a unei anumite identități, analizarea discursului elitelor devine o sursă fertilă de investigație.

De ce *naționalist*? Pentru a explica acest concept va trebui să ne aplecăm atenția asupra conceptului de națiune. Punctele de vedere cu privire la apariția națiunii sunt diferite, existând trei teorii fundamentale: primordialismul, perenialismul și modernismul⁷. Primordialiștii consideră națiunea un organism cu caracter fix și de neșters, imprimat membrilor săi de la naștere și de care ei nu se pot desprinde niciodată; sociologic, grupurile etnice și națiunile ar trebui să fie privite ca forme ale grupurilor de rudenie extinse. Adepții perenialismului acceptă fără rezerve modernitatea naționalismului ca mișcare politică și ideologie, dar consideră națiunile

⁴ În opinia lui Foucault asistăm la binomul discurs (partea vizibilă a aisbergului) – practică (partea ascunsă a aisbergului), unite prin intermediul ideologiei. Ambele fiind din gheață, ambele se explică la fel, între ele singura diferență fiind de **vizibilitate**. Vezi Paul Veyne *Cum se scrie istoria*, București, Edit. Meridiane, 1999, p. 383.

⁵ Metoda constă la Foucault în înțelegerea faptului că lucrurile nu sunt decât obiectivarea unor practici determinate, ale căror determinări trebuie aduse la lumină, de vreme ce conștiința nu le concepe. Falsitatea consta în faptul de a fi socotit obiectul practicii drept un obiect natural, bine cunoscut, mereu același, aproape material: colectivitatea, Statul, grăunțele de nebunie. Adică obiectul acela era dat întâi, iar practica reacționa: ea clădea această infrastructură. Nu știam că fiecare practică generează obiectul care-i corespunde. Lucrurile, obiectele – în viziune foucaultiană – nu sunt decât corelativalele practicilor. *Ibidem*, p. 386-388.

⁶ Michel Foucault, *Puterea psihiatrică*, Cluj-Napoca, Edit. Ideea Print&Design, 2006, p. 83.

⁷ Sorin Mitu, *Perennialism, Modernism, Ethno-Symbolism: Ideological Conflict or Changes in the Scientific Paradigm?*, în *Perennialism, Modernism, Ethno-Symbolism: The Romanian Case*, Studia Universitas Babeș-Bolyai, seria Historia, 2005, vol. 50, nr. 1, p. 1-11.

fie versiuni aduse la zi ale comunităților etnice imemorale, fie identități culturale colective care au existat alături de comunitățile etnice în toate epocile istorice. Susținătorii modernismului caută să derive atât națiunile, cât și naționalismul din noile procese ale modernizării și să arate în ce fel statele, națiunile, naționalismele și elitele lor au mobilizat și unit populațiile în moduri noi pentru a se adapta în fața condițiilor moderne și a imperativelor politice moderne.

Cum se explică apariția națiunii ca ideologie politică? Curentul luminist al secolului al XVIII-lea a secularizat rațiunea, statul începea să devină laic, suportul său fiind membrii societății, în timp ce conducătorii vor fi expresia opțiunii politice a majorității care legitima astfel ordinea statală. Se înlătura principiul conducătorului prin grație divină și se intra în era contractului social. În acest context era necesară o nouă ideologie care să oficializeze noul curs, să transforme noua societate într-un organism omogen, solid, modern. Această ideologie va fi națiunea care reprezenta „suportul solidarității și avea prestigiul de cultură democratică, ce răspunde adecvat tuturor schimbărilor survenite datorită apariției maselor în viața politică.”⁸

Considerând modernismul teoria cea mai apropiată de realitatea istorică, vom prezenta principalele viziuni asupra fenomenului creării identităților naționale din această perspectivă.

O versiune principală a modernismului este cea socio-culturală, aparținând lui Ernst Gellner, care leagă națiunile și naționalismul de necesitatea de a genera o „cultură înaltă” pentru modernizare și dezvoltare industrială. „Societatea agrară se bazează pe producția și depozitarea hranei și pe o tehnologie relativ stabilă”⁹, „(...) e în genere inegalitaristă în ceea ce privește valorile sale și încurajează diferențierea culturală în interiorul ei înseși, depinzând de menținerea unui sistem complex de ranguri.”¹⁰ Trecerea de la agrarianism la industrialism, dezrădăcinarea sătenilor împinși spre orașele anonime, noul proletariat pauperizat de țărani nu mai posedă nimic pe baza căruia să reconstruiască diferitele comunități și ar fi ajuns în pragul anarhiei dacă nu și-ar fi păstrat limba și cultura. „Naționalismul a fost motorul și totodată produsul trecerii de la societatea absolutistă, bazată pe stări sociale, la cea burgheză și industrială, reprezentând o formă de ideologie a integrării care-i unește pe oameni într-un sistem politic.”¹¹ Devenea tot mai importantă o intelectualitate critică și ambițioasă, producătoare și furnizoare a unei culturi lingvistice înalte, în care se vor regăsi germeii naționalismului.

Versiunea ideologică a lui Ellie Kedourie privește naționalismul ca pe un sistem de credințe, un fel de surogat al religiei sau de religie seculară, legându-i apariția și influența de schimbările petrecute în sfera ideilor și a credinței. Declinul Bisericii care reprezentase în evul mediu principala instituție de influență a maselor largi și de

⁸ Alexandru Duțu, *Histoire de la pensée et des mentalités politiques européennes*, București, Edit. Universității, 1998, p. 218.

⁹ Ernst Gellner, *Naționalismul*, București, Edit. Librom Antet, 2001, p. 22.

¹⁰ *Ibidem*, p. 25.

¹¹ Urs Altermatt, *Previziunile de la Sarajevo. Etnonaționalismul în Europa*, Iași, Edit. Polirom, 2000, p. 36.

legitimare a conducerii monarhice, a fost compensat de ideologia națională, care aduna în jurul ei toate forțele statului.

Ultima versiune importantă a modernismului este cea a *comunității imaginate* teoretizată de către Benedict Anderson. „Idea unui organism sociologic care se deplasează calendaristic printr-un timp gol, omogen este perfect similară cu ideea de națiune, care este concepută de asemenea ca o comunitate solidă, care se deplasează cu hotărâre prin istorie.”¹² Naționalismul, chiar dacă nu posedă o doctrină solidă, are în schimb capacitatea de a se adresa unui mare număr de oameni; naționalismul procură unor oameni cu personalitatea încă neconturată identitatea de care au nevoie.

Pandantul națiunii, naționalismul, este o ideologie care prezintă adesea unele caracteristici proprii gnozelor și religiilor: „Tot așa cum știm mai bine ce este o religie decât ce este un zeu, vedem mai limpede trăsăturile comune ale naționalismelor decât forma universală a națiunii. (...) orice fel de naționalism are componente organiciste, desemnează un dușman (intern sau extern), *interpretează trecutul în avantajul său* pentru a elabora un proiect de acțiune și practică *mobilizarea maselor cu ajutorul propagandei*.”¹³ „Națiunea este rodul unui postulat și al unei invenții. Dar ea nu ființează decât prin adeviziunea la această ficțiune(...), *succesele sunt rezultatul unui prozelitism susținut*, care îi instruește pe indivizi asupra identității lor, le *inoculează datoria* de a se conforma ei și îi îndeamnă să răspândească această referință colectivă.”¹⁴

În literatura de specialitate, cercetătorii subiectului au identificat două modele principale de construire a națiunii: avem, astfel, de a face cu modelul civic francez, axat pe respectarea unor principii care să asigure atașamentul față de valori (asemănător modelului Romei antice¹⁵) și modelul etnic german, conform ideii de *Volkgeist* promovată de Herder. Capitolul *Știința Națiunii*¹⁶ scris de Dimitrie Gusti evocă o propensiune a elitei românești spre modelul german de națiune. Astfel, *națiunea ar fi* „o creație sintetică voluntară, o unitate socială, care reprezintă *un sistem voluntar cu o motivare cosmică, biologică și psiho-istorică, cu voința socială drept causa movens a procesului de naționalizare și cu manifestările creatoare, pe tărâmul sufletesc, economic, juridic și politic, al vieții naționale, care formează cultura națională*”¹⁷. Interesantă este disocierea poporului de națiune: dacă „popoarele trăiesc o viață pasivă de fatalism și resemnare, în schimb națiunile trăiesc o viață activă, de luptă pentru un ideal și de creare a unui destin propriu”¹⁸. Iată de ce voința națională, aspirațiile și conștiința națională sunt indispensabile pentru societatea românească interbelică:

¹² Benedict Anderson, *Comunități imaginate*, București, Edit. Integral, 2000, p. 29.

¹³ Serge Cordellier, Elisabeth Poisson, *Națiuni și naționalisme*, București, Edit. Corint, 2002, p. 36-37.

¹⁴ Anne-Marie Thiesse, *Crearea identităților naționale în Europa*, Iași, Edit. Polirom, 2000, p. 9.

¹⁵ Maurizio Viroli, *Din dragoste de patrie*, București, Edit. Humanitas, 2003. Autorul afirmă necesitatea atașamentului față de res publica, în opinia sa modelul republican fiind singurul care reușește să armonizeze viața particulară și spațiul public.

¹⁶ În *Enciclopedia României*, București, Edit. Fundațiilor Regale, 1938, vol. I, p. 17-32. (infra: *Enciclopedia României*)

¹⁷ *Ibidem*, p. 18.

¹⁸ *Ibidem*, p. 21.

pentru a evita ca națiunea română să decadă în starea naturală de popor, adică să devină o simplă comunitate de sânge și de tradiții. Iar trecutul devine o curea de transmisie între idealurile naționale și societate. Pentru că „morții se asociază cu cei vii și uneori poruncile veacurilor trecute se impun cu desăvârșire epocilor actuale. Trecutul istoric (...) este parte integrantă, *națiunea însăși în mers*, pe drumul realizării de sine, ca destin și misiune.(...) Fiecare neam are o linie de propășire și strălucire.”¹⁹ Mai mult, sociologul român, care apelează la argumente de ordin geo-etno-istoric, concluzionează că spațiul carpato-danubiano-pontic, pe care s-a continuat o viață străveche, imemorială este în raport de interdependență cu neamul românesc, care și-a clădit ființa ca o prelungire firească a mediului geografic, dar care a și imprimat acestuia ca o pecete deprinderile și civilizația sa: „Românii sunt un popor carpatic, iar Carpații reprezintă o lume românească.”²⁰

ISTORIE, MEMORIE, NAȚIONALISM

Dacă scopul naționalismului este acela de a transforma hazardul în destin, educația, alfabetizarea nu puteau decât să înlesnească fundamentarea unui ansamblu social în care cetățenii să devină părtași ai unor vremuri unice. Din această perspectivă, interesant este de surprins raportul dintre istorie, memorie și națiune, mai ales, pentru demersul nostru, în perioada interbelică românească. Preocupare firească dacă ținem seama că ... „istoria națională poate fi un rezumat fidel al celor mai importante evenimente care au modificat viața unei națiuni. (...) Există evenimente naționale care modifică în același timp existența tuturor. Acestea sunt rare, dar pot oferi tuturor oamenilor dintr-o țară puncte de reper în timp.”²¹ Evident că pentru cazul nostru un astfel de moment rar este anul 1918. Și, dacă vedem istoria ca fiind nu tot trecutul, ci o istorie vie ce se perpetuează și se reînnoiește de-a lungul timpului (adică memoria colectivă), putem lesne înțelege manipularea prospectivă a istoriei de către elite. Altfel spus, se vor realiza mutații importante la nivelul mentalității colective prin accentuarea unui discurs naționalist practicat pe toate palierele societății. Proces ușor de implementat, dacă ținem cont de faptul că gândirea umană se împarte între torentul impresiilor personale și diferitele curente de gândire colectivă²². Privind din

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*. Interesant este modul în care popoarele balcanice, încă din secolul al XIX-lea, încep să se raporteze la geografia națională. Într-un spațiu atât de mic, râvnit de atâtea națiuni în formare, interpretarea influenței spațiului asupra națiunii devine o formă indispensabilă a luptei de emancipare. Transilvania, aflată atunci sub influență austro-maghiară, este încorporată în geografia românească ca vatră a românismului, Carpații devenind coloana vertebrală a ființei istorice românești, iar cursurile de apă importante (Dunărea, Nistrul, Tisa) granițe naturale. În schimb, pentru unguri coloana vertebrală este Dunărea, iar Carpații graniță naturală. Nu urmărim să depistăm care argumente sunt mai solide, ci doar să reamintim importanța imaginarului istoric și geografic. Pentru că lupta pentru emancipare a fost și o luptă în domeniul imaginar, unde orice fapt devine un postulat.

²¹ Maurice Halbwachs, *Memoria colectivă*, Iași, Edit. Institutul European, 2007, p. 126.

²² *Ibidem*, p. 106.

perspectiva mesajului, observăm că posibilitatea unui discurs naționalist era una bilaterală: atât din partea elitei intelectuale (emițător), conștientă de misiunea de a reortifica, recondensa o nouă identitate lărgită odată cu realizarea idealului național, cât și din partea maselor (receptorii), care, sub impactul amintirii clare, proaspete a momentelor anului 1918, erau atrase într-un cadru de preocupări specific perioadei. Amintirea maselor se umplea de o semnificație istorică, așteptând din partea elitelor o redefinire a destinului istoric, o redesenare a liniilor directoare pentru o societate care părea că atinsese apoteoza. Cum se putea face mai simplu acest lucru dacă nu prin reluarea și amplificarea discursului naționalist? Iar școala devenea un laborator indispensabil pentru implementarea discursului naționalist.

Analiza manualelor școlare se poate dovedi un barometru fidel al gradului de naționalism din România interbelică. Pentru că manualul școlar constituie, pe lângă un instrument pedagogic, „un vehicul ce răspândește prescripțiile cuprinse în programe, an anume sistem de valori, o ideologie, o cultură, reprezentând astfel principalul mijloc de îndoctrinare a noilor generații cărora li se adresează”²³. Dacă manualele școlare de istorie, literatură română, geografie au exercitat o anume putere asupra colectivității, la fel de adevărat este că această putere de seducție a provenit și din „afinitatea publicului românesc față de sacralizarea trecutului și a valorilor naționale”²⁴.

De ce este necesară o redeschidere a dosarului educației românești interbelice? Bineînțeles, demersuri în această direcție în istoriografia românească există. Reamintim demersul Mirelei Luminița Murgescu²⁵, care se centrează pe analiza manualelor de istorie și geografie din sistemul de învățământ primar, ca formă de inoculare a unei conștiințe naționale viitorilor cetățeni ai României. Pentru această perioadă (1859-1878) autoarea este convinsă că „școala creează cetățeanul-patriot și nu patriotul-național. Bravul român din programul educativ al școlii sfârșitului de secol, a cărui identitate națională avea să se bazeze în primul rând pe latura istorică, și abia apoi pe alte elemente de comportament, nu era încă definit ca model uman. Valorile morale primau încă. Ideea de naționalitate nu o depășea pe cea a civismului creștin. În luminismul românesc religia nu era un adversar, ci un fundament.”²⁶

Și lucrarea Irinei Livezeanu, *Cultură și naționalism în România Mare*, prezintă un tablou sugestiv al unei societăți care încerca să își reformuleze reperele identitare după realizarea idealului național. Astfel, se pot surprinde prin intermediul reificării peisajului istoric de către autoare geneza naționalismului interbelic și mai ales exacerbarea mișcărilor politice cu caracter xenofob.

Din nefericire, considerăm că nu a fost abordat subiectul și din perspectiva istorie culturale, o istorie culturală ce poate fi văzută ca o formă de redare a portretului

²³ Lucian Nastasă, *Suveranii universităților românești (mecanisme de selecție și promovare a elitei intelectuale)*, Cluj-Napoca, Edit. Limes, 2007, p. 527.

²⁴ *Ibidem*, p. 528.

²⁵ Mirela Luminița Murgescu, *Între bunul creștin și bravul român. Rolul școlii primare în construirea identității naționale românești (1831-1878)*, Iași, Edit. A 92, 1999.

²⁶ *Ibidem*, p. 52.

unei epoci. Redarea spiritului vremii, surprinderea suprastructurii în care sunt conectați indivizii și încercarea de a cuantifica mecanismele de prelungire a clivajelor dintre elită și națiune într-o societate ce se dorea una democratică și – de ce nu? – meritocratică sunt premise suficiente de a relua analiza educației românești din perspectiva noii istorii. Să mai amintim faptul că încă nu există o sinteză a generațiilor intelectuale ale României?

DISCURS NAȚIONALIST VERSUS DISCURS NAȚIONAL

Generația pașoptistă reprezintă prima etapă de modernizare a spațiului românesc extracarpatic, care, în încercarea de a scoate România din Problema Orientală, a aspirat să creeze un stat inspirat după modelul occidental. Pentru tinerii educați la Paris, Berlin, Roma sau Viena, Occidentul rămâne un factor de atracție și de emulație. În fond, construcția politică, socială, economică a României în secolul al XIX-lea rămâne una de inspirație occidentală, în dorința de a escamota decalajele față de acesta. Națiunea română trebuia ea însăși să fie o construcție de sorgite occidentală. A fi român însemna a fi european.

Din cauza interpretării prospective a trecutului, mulți istorici au tentația de a prezenta construcția modernă a României ca o structură rectilinie, care nu prezintă nicio fractură sau deturnare de la planul inițial. Și, într-adevăr, aceasta este o capcană a trecutului. E adevărat că misia istoricului este de multe ori una ingrată pentru că – nu-i așa? – istoria vorbește despre ceea ce nu se va vedea niciodată de două ori²⁷.

Pașoptiștii au sperat că vor putea să facă din români adevărați cetățeni, realizând târziu că multe dintre aceste noțiuni ca libertate sau proprietate privată lipseau total din vocabularul celor în care ei vedeau baza noii societăți. Acest proces va eșua rapid, elitele întorcându-se spre o abordare organicistă a ideii naționale. Dacă interpretăm revoluția ca fiind întâlnirea dintre utopie și istorie, eșecul este vizibil pentru spațiul românesc, în primul rând pentru că anul 1848 a fost doar o revoluție politică (în elite), și nu una ideologică (socială, de mase)²⁸. Și, din astfel de motive, unii intelectuali ca Titu Maiorescu (parțial), Mihai Eminescu sau Nicolae Iorga²⁹ vor deveni, mai târziu, noii ideologi ai națiunii. Revoluționarii, ca Nicolae Bălcescu (revoluționarul pur, după expresia lui George Călinescu), vor fi uitați (doar amintiți pentru faptele lor, nu și pentru idealurile lor), fiind preferate soluțiile care corespund specificului românesc. Încă din momentul nașterii sale, naționalismul românesc poartă germenii antioccidentalismului, pentru că formele vestice nu corespund fondului spiritual românesc. Modelul identitar modernist de inspirație postpașoptistă (model specific statului națiune) a cultivat imaginea figurilor istorice reprezentative pentru efortul de

²⁷ Paul Veyne, *op. cit.*, p. 5.

²⁸ Sorin Antohi, *Civitas imaginalis (istorie și utopie în cultura română)*, București, Edit. Litera, 1994, p. 90.

²⁹ Pentru Nicolae Iorga istoria devine *Biblia modernă a fiecărui popor*.

menținere sau recucerire a independenței statale, mai puțin pe ale celor care au militat pentru libertățile presupuse de afirmarea comunității cetățenești³⁰. Ideile moderniste occidentale s-au tradus în cultura română printr-un amplu efort de construire a unui trecut istoric mitologizant care să graviteze în jurul ideilor de unitate, libertate, transformate ulterior în mituri istoriografice, care, deși false, erau adevărate în logica imaginarului. Acest mod de raportare la trecut explică popularitatea unor figuri istorice medievale (Mihai Viteazul, Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare), supraviețuirea tradiționalismului fiind o cauză a transformării tradiției în model arhetipal³¹. Nu este nicio îndoială că discursul identitar naționalist va pătrunde și în sistemul educativ interbelic ca o modalitate de renegociere și impunere a unui nou model de civism, care, de această dată, se va baza pe latura sa naționalistă. Chiar Dimitrie Gusti afirma în introducerea la *Enciclopedia României*: „trecutul istoric (...) este parte integrantă, națiunea însăși în mers, pe drumul realizării de sine, ca destin și misiune.”³² Dacă mai adăugăm și faptul că imaginea noii identități românești se construiește în jurul țaranului român, în antiteză cu orașul cosmopolit și decadent³³, și că factorului identitar i se subordonează și latura religioasă, putem înțelege mai bine succesul în perioada interbelică a discursurilor tradiționaliste, pasesiste, cu idealuri agreste și ortodoxiste.

Ar trebui poate să accentuăm mai clar diferențele dintre cele două generații ale României moderne: cea de la 1848 și cea de la 1927. Pentru că ele, deși par complementare, sunt într-o profundă antiteză³⁴. Generația pașoptistă milita pentru sincronism, aspirând la un destin european al spațiului românesc. Această emulație față de Occident poate fi tradusă prin formula lui Ion Heliade-Rădulescu: „*Totul e de făcut!*” În schimb, generația de la 1927 aderă la o ideologie națională axată pe profetism și mesianism, crede cu fervoare într-un *destin românesc*. Dacă pașoptiștii credeau în perenitatea valorilor occidentale (*mesianism pozitiv* – după expresia lui George Călinescu), generația *Crinului Alb* se lasă absorbită de mesianismul negativ al mișcării legionare în virtutea căruia tot ce este străin „trebuie trecut prin foc și sabie”, pentru că „totul e putregai”. Intelectualul nu mai trebuie să fie un spirit cosmopolit, el trebuie să devină un *apostol al neamului* (așa cum a devenit Iorga după 1918). Iar România? România nu va mai fi a cetățenilor care aderă la un contract politic, ci a

³⁰ Nicolae Iorga afirma că statul este o construcție politică, ce a fost acceptată de români de-a lungul istoriei nu ca o formă, ci „pentru că era reprezentat printr-un om care este bun, drept și viteaz – trei lucruri care se cer neapărat”, în *Enciclopedia României*, vol. I, p. 38.

³¹ Vintilă Mihăilescu, *Complexul strămoșului*, „Dilema”, 1997, nr. 211, p. 14.

³² Dimitrie Gusti, *Știința națiunii*, în *Enciclopedia României*, vol. I, p. 18.

³³ Nicolae Iorga, *Originea, firea și destinul neamului românesc*, în *op.cit.*, p. 37: „În orașele noastre, care s-au transformat cu totul – unul vine dintr-o parte, altul din altă parte, numai în mahalale se păstrează vechii locuitori – în orașele acestea de ce multe lucruri nu se pot face? Pentru că sunt oameni care sunt vecini, dar nu sunt consăngenii. Aceștia din sate sunt însă același trup omenesc”.

³⁴ Diferența între cele două generații nu constă doar în violența și radicalismul generației interbelice. Dacă primul naționalism justifica și grăbea o mai rapidă aliniere a civilizației românești la valorile occidentale, cel de după 1900 insistă tot mai mult asupra individualității românești, a culturii specifice și a destinului propriu. Naționalismul autohtonist se impunea în fața celui cu finalitate europeană.

românilor care au datoria să-și clădească țara „ca soarele sfânt de pe cer”³⁵. Generația pașoptistă își asumase o funcție politică de creare a României, în timp ce generația interbelică era convinsă că realizează o revoluție spirituală. De fapt, asistăm la nașterea unui paradox: generația care se dorea prima eliberată de prioritatea angajamentului politic și a idealurilor naționale (deja înfăptuite) se vede după 1930 absorbită de politic, justificând ideologic primatul politicului și propriul angajament politic.

Cum se explică această fractură în evoluția politicului în spațiul românesc? Istvan Bibo³⁶ pune totul pe seama miturilor politice *isterice*, dominante în Europa Centrală și de Est în perioada interbelică. Ar fi vorba de varianta mitului salvatorului însoțit de cultul forței și opțiunea pentru ideologii colectiviste; altfel spus, abandonarea valorilor democrației și libertății de gândire, aceasta fiind de fapt efectul unui naționalism antidemocratic predominant în acest areal geopolitic și al inexistenței unei relații între aspirațiile comunității naționale și libertatea și drepturile individului. Pentru Sorin Antohi derapajul interbelic se poate explica prin teoria stigmatului colectiv românesc. În opinia sa acest fenomen are o origine dublă: una externă, prin care o parte a elitei intelectuale românești interiorizează privirea Celuilalt, conștientizând decalajele față de Occident și apelând la mimetism ca șansă de estompare a stigmatului colectiv. Dimpotrivă, originea internă coincide cu adoptarea unei ideologii indigeniste radicalizate. Radicalizarea celor două poziții va duce la lupta pentru hegemonie și legitimitate între occidentalizanți și autohtoniști. România devine terenul pentru punerea în aplicare a două utopii, modernizarea fiind tot mai des asociată cu efectele sale negative. „Cele două mari curente își vor construi etnopedagogii concurente: occidentalizanții vor consfinți asocierea obligatorie dintre competență profesională, legitimitate politică, puritate morală și asumarea stigmatului; autohtoniștii vor impune viziunea tot mai delirantă a unei națiuni binecuvântate, plină de calități incomparabile și, la limită, chiar aleasă de Dumnezeu pentru îndeplinirea unui mandat mesianic. Ambele curente tind să reducă socialul la național. Pentru occidentalizanți românii sunt, la limită, stigmatizați. Pentru autohtoniști, românii sunt, la limită, excepția miraculos pozitivă într-o lume decadentă și ostilă”³⁷.

Deși victorioasă diplomatic, nu militar, România nu profită îndeajuns de avantajele aduse de sistemul versaillez. Într-un moment în care era de așteptat, poate, să asistăm la un reflux al discursului naționalist și centrarea – datorită noii configurații etnice – pe un discurs civic, cel dintâi, dimpotrivă, devine la nivelul sferei politicului mai profitabil, datorită intrării maselor în Istorie. Noul scenariu? Naționaliștii se consideră trădați de Marile Puteri care obligă România să revină în rândul categoriei statelor de mâna a doua, impunându-i Tratatul cu privire la protecția minorităților și să accepte convertirea reparațiilor de război în bunuri din provinciile

³⁵ Leon Volovici, *Intelectualii și implicarea politică radicală: reflecții și percepții ulterioare*, în *Cultură politică și politici culturale în România modernă (infra: Cultură politică ...)*, coord. Alexandru Zub, Adrian Cioflâncă, Iași, Edit. Universității Alexandru Ioan Cuza, 2005, p. 141-150.

³⁶ *Ibidem*, p. 144.

³⁷ Sorin Antohi, *op.cit.*, p. 259-260.

anexate. Curentul naționalist – generalizat în societate – are succes doar după 1930, când aceste elite vor reuși să mobilizeze masele de partea lor. „Faptul că acest fenomen se produce abia la nivelul anilor '30 trimite la un aspect mai puțin luat în calcul de istorici, la procesul de naționalizare și socializare politică a maselor intrate în politica românească la 1918”³⁸. Scopul? Construirea noului stat național al tuturor românilor, având ca fundament o sensibilitate națională care ajunge la forme extreme de manifestare. Un nou organism național purificat din punct de vedere etnic, cultural și religios³⁹

Propensiunea spre autoritarism în acest moment al istoriei este accelerată de impulsul sincronizării, de racordare la „spiritul vremii”, hrănind iluzia că și mișcarea legionară românească, sinonimă celor din Italia sau Germania, va reuși să urmeze același traseu triumfător. Iată cum un astfel de „intelectual acceptă cu o umilință plină de fervoare primatul faptei, autoritatea politică a unui Salvator investit cu aura Providenței”⁴⁰.

EDUCAȚIA ROMÂNEASCĂ – RADIOGRAFIA LABORATORULUI NAȚIONAL

În 1925, la 7 ani după realizarea idealului național, Onisifor Ghibu, personalitate marcantă a Marii Uniri, realizează o primă critică a sistemului de învățământ românesc. „Nu cred să existe țară în care să se fi adus, de 60 de ani încoace, atât de multe și de grave critici organizației și administrației tuturor ramurilor de învățământ și în care, din cauza politicianismului, să fi fost mai puține directive statornice și mai puțină continuitate în dezvoltarea învățământului, ca Vechiul Regat român. Schimbarea vertiginos de deasă a miniștrilor instrucției publice, a inspectorilor, a revizorilor, a directorilor de școli, ca și a legilor, regulamentelor și programelor a făcut aci cu neputință ca inițiativele sănătoase (...) să prindă rădăcini adânci și să rodească după trebuință.”⁴¹ Care este motivul acestei nemulțumiri? Ghibu critică prima statistică realizată de Ministerul Instrucțiunii Publice, pentru că „în această statistică (...) România nu se prezintă ca o țară unitară, ci ca niște provincii izolate, care n-au a face nimic una cu alta.”⁴² Statistica realizată de minister nu devine decât o „oglină fidelă a dezastrului produs în viața școlară de politicianismul fără suflet, care a întronat pretutindeni numai interesul personal sau de partid, ambiția, incompetența,

³⁸ Mihai Chioveanu, *Politică și ideologie în România Mare*, în *Cultură politică ...*, p. 198.

³⁹ *România are peste 20 de milioane de oameni întru totul uniți în limbă, tradiție și cultură*, prin această formulă erau întâmpinați toți vizitatorii pavilionului românesc de la Expoziția Universală de la New York din 1939, formulă care ascunde o realitate, dar se înscrie perfect în logica discursului naționalist. *Apud* M. Chioveanu, *art.cit.*, p. 199.

⁴⁰ L. Volovici, *art.cit.*, p. 145.

⁴¹ Onisifor Ghibu, *Cea dintâi statistică a învățământului din România întregită*, Cluj, Edit. Revistei „Societatea de mâine”, 1925, p. 22.

⁴² *Ibidem*, p. 10.

superficialitatea, risipa și toată droaia de consecințe fatale ale acestora”⁴³. Autorul condamnă tratarea Transilvaniei ca o provincie de mâna a doua, deși avea mai multe școli decât Vechiul Regat⁴⁴, lipsa de abordare holistică a sistemului. Din această analiză, Ghibu constată că „*România nu o vedem nicăiri*”⁴⁵.

Scopul sistemului educativ este formulat chiar de către dr. Constantin Angelescu, încă din 1918, când era ministru al Instrucțiunii Publice: „Mărirea țării noastre și unirea tuturor Românilor impun României viitoare îndatoriri noi și pe teren cultural. Pozițiunea câștigată prin succesele armelor nu poate fi menținută decât dacă poporul este pregătit ca să susțină cu succes lupta și pe acest teren. (...) Avem deci datoria imperioasă a chema la lumină straturi cât mai întinse ale populațiunii, a le da cunoștințele care înarmează cât mai bine pe om pentru nevoile vieții moderne; a întinde binefacerile culturii mai înalte și la frații noștri liberați de sub jugul străin și a construi în orientul Europei un focar de cultură, care să ne asigure aci, în pragul peninsulei balcanice, rolul de frunte, pe care suntem datori să ni-l păstrăm”⁴⁶.

Angajarea într-un astfel de demers este cu atât mai interesantă, cu cât elitele politice și culturale ale României încercau să conecteze spațiul cultural românesc la exigențele occidentale prin forjarea unei noi identități, cea de *Belgie a Orientului*⁴⁷, deși pentru occidentali spațiul românesc păstra un aspect exotic, un soi de melanj cultural orientalo-occidental. Cu atât mai interesantă devine această percepție, dacă ținem seama de faptul că Orientul ar fi o invenție europeană care nu a făcut altceva decât să ajute la definirea Europei (sau mai degrabă a Occidentului) ca fiind contrastul propriei imagini, idei, personalități, experiențe. Orientul este parte a culturii materiale europene, dar orientalismul exprimă discursul ce legitimează supremația occidentală⁴⁸.

PROTOCOLISMUL CEAUȘIST, O EXACERBARE A NAȚIONALISMULUI INTERBELIC? (O VIZIUNE DIACRONICĂ ASUPRA NAȚIONALISMULUI ROMÂNESC)

Instaurarea definitivă a comunismului în România prin schimbarea formei de guvernământ la 30 decembrie 1947 deschidea porțile unei etape dificile pentru conducerea PMR-ului (din 1948), care nu reușea să găsească o abordare conciliatoristă cu societatea. Impunerea modelului stalinist și a marxism-leninismului în toate sferile vieții societății (și, deci, și în domeniul culturii) va antagoniza România, elitele comuniste beneficiind, totuși, de colaborarea unei părți a intelectualității, din motive de compromis, oportunism sau conformism.

⁴³ *Ibidem*, p. 22.

⁴⁴ Din totalul de 475 p. lucrarea alocă Vechiului Regat 262 p., Basarabiei 118 p., Bucovinei 64 p., iar Transilvaniei doar 18 p. *Ibidem*, p. 10.

⁴⁵ *Ibidem*. De asemeni, autorul condamnă confuzia gravă dintre naționalitate și cetățenie p.23.

⁴⁶ *Apud Enciclopedia României*, p. 458.

⁴⁷ Pentru detalii, vezi, Laurențiu Vlad, *Pe urmele Belgiei Orientului. România la expozițiile internaționale sau universale de la Anvers, Bruxelles, Liège și Gand*, București, Edit. Nemira, 2004; Edward Said, *Orientalismul (concepții occidentale despre Orient)*, Timișoara, Edit. Amareord, 2001.

⁴⁸ Maria Todorova, *Balkanii și balcanismul*, București, Edit. Humanitas, 2000.

Anul 1964 se înscrie pe linia unei reorientări naționale a comunismului românesc, care dorea să anuleze stigmatul *partidului paria* (Vladimir Tismăneanu), moștenit din perioada interbelică, și să obțină un consens social. Comuniștii au înțeles că ideologia totalitară este producerea unui discurs unificat care afirmă explicit omogenitatea domeniului social. Scopul proceselor ideologice este instaurarea hegemoniei: înscrierea consimțământului în forme variate de coerciție, prin care grupurile subordonate își acceptă subordonarea. Astfel, regimul care impune un anumit discurs ideologic, datorită obținerii hegemoniei, beneficiază și de legitimitate, adică de consimțământul unei largi părți a societății. Legitimitatea nu înseamnă că întreaga societate aderă la discursul ideologic. Legitimitatea se traduce prin faptul că minoritatea nu aderă la o imagine alternativă a unei posibile ordini sociale. „Este vorba de neorganizarea unei contraimagini eficiente.”⁴⁹ Iată un motiv pentru care ideologia națională a fost un candidat la hegemonie în România socialistă. Asistăm la identificarea Partidului Comunist Român nu doar cu proletariatul, ci cu întreaga națiune: „Națiunea și statul vor continua să constituie încă multă vreme baza dezvoltării societății socialiste. (...) Dezvoltarea și înflorirea fiecărei națiuni socialiste, a fiecărui stat socialist egal în drepturi, suveran și independent, constituie o cerință esențială de care depind întărirea unității și coeziunii țărilor socialiste, creșterea înrăuririi lor asupra mersului înainte al omenirii spre socialism și comunism.”⁵⁰

Tezele din iulie 1971 deveneau sinonimul adoptării unei linii naționaliste în ideologia comunistă, abdicarea de la o abordare internaționalistă a problemelor lumii. În cultură, acest îndemn se va transforma în elaborarea unei noi teorii care să surprindă evoluția culturii române: protocronismul românesc. Anunțată de discursurile și programele lui Ceaușescu⁵¹, noua viziune reparatorie și fidelă asupra spațiului cultural românesc își găsește expresia desăvârșită în cartea publicată de Edgar Papu, cu un titlu modest în comparație cu noile idei pe care le genera: *Din clasicii noștri. Contribuții la ideea unui protocronism românesc*. Edgar Papu este convins că încercările de surprindere a realizărilor de pionerat românești „arată câtă risipă de ingeniozitate și inventivitate a existat pe pământul nostru de-a lungul veacurilor, mai înainte ca alții să fi ajuns la aceleași cuceriri ale minții”⁵². Cartea este o ilustrare a „anticipărilor pe plan universal, care au avut loc de-a lungul secolelor în literatura românească.”⁵³ Autorul își revendică „paternitatea formulei de *protocronism românesc*, gândită în opoziție cu ideea *sincronismului*, adică a năzuinței ce alimentează o conștiință retardată.”⁵⁴ „În pragul unui nou mileniu, România este pe cale de-a răspunde unei asemenea cerințe (de

⁴⁹ Katherine Verdery, *Compromis și rezistență*, București, Edit. Humanitas, 1994, p. 29.

⁵⁰ Nicolae Ceaușescu *apud* K. Verdery, *op. cit.*, p. 97.

⁵¹ „S-a dezvoltat o practică necorespunzătoare, tovarăși, de a privi numai la ce se face în altă parte, în străinătate, de a apela pentru orice la importuri. Acestea trădează și o anumită concepție de a considera tot ce este străin ca fiind numai bun, o anumită prostrație în fața a ceea ce este străin și în special în fața produselor occidentale(...) Suntem împotriva ploconirilor în fața a tot ce este străin”. *Apud* K. Verdery, *op. cit.*, p. 161-162.

⁵² Edgar Papu, *Din clasicii noștri. Contribuții la ideea unui protocronism românesc*, București, Edit. Eminescu, 1977, p. 6.

⁵³ *Ibidem*, p. 5.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 9.

maturitate- *n.n.*). Ea dă exemplul unei țări mici, dar al unui spirit mare, care a învins imposibilul. Este încununarea unei calități de totdeauna a poporului nostru. Împrejurările istorice au concurat ca el să-și însușească vocația maturității. În ciuda faptului că ni s-a frânt mereu firul creațiilor, trebuind să îndeplinim iarăși și iarăși rolul de începători, noi ne-am manifestat invariabil ca maturi, ca oameni trecuți prin experiența marilor dificultăți ale istoriei și ale vieții”⁵⁵.

Protocronismul devine cea mai puternică manifestare a ideologiei naționale sub Ceaușescu, poate chiar ideologia de bază, fiind o resuscitare a argumentelor indigeniste din perioada interbelică privind specificul național. Semnificația protocronismului ar fi aceea de apărare a autoimaginii României, sub forma unei reacții împotriva disprețului cultural și dominației culturale a Occidentului, o indignare față de complexul de inferioritate înăscut al românilor. „Accentele protocronismului s-au intersectat clar cu aceste scopuri (politice – *n.n.*), făcându-l disponibil pentru utilizări politice care erau uneori extreme. Insistența lui asupra *creației originale* făceau ecou autonomiei preferate de partid. Scrierile protocroniste au sprijinit cultul personalității, relativa autarhie încercată în epoca Ceaușescu, împletirea istorei partidului cu istoria milenară a românilor, chemarea la o artă relevantă din punct de vedere social sau politic, accentul agresiv pe granițele teritoriale care s-ar putea să fie de fapt chiar mai mari decât cele figurând astăzi pe hărțile lumii și rezistența la imperialismul sovietic în toate domeniile.”⁵⁶

Încercarea de a surprinde similitudinile și diferențele dintre naționalismul interbelic și național-comunismul ceaușist vor putea dovedi că hiatusul stalinist nu a putut să devină un surogat al naționalismului. Mai mult, i-a dat mai multă vigoare, exacerbându-se sub această formă a protocronismului. De asemeni, vom putea înțelege recuperarea unor valori culturale interbelice, care corespundeau țelurilor ideologice ale partidului, și vom putea oferi o cheie de interpretare a succesului repurtat de Ceaușescu în societate. Pentru că numai o societate care nutrea sentimente naționale și chiar naționaliste putea să se racordeze la linia partidului impusă de Ceaușescu. O linie care pune capăt multiculturalismului și multietnicității unor provincii românești și care imprima educației accente xenofobe și trecutului istoric fantasma unui excepționalism românesc.

Iată câteva repere care îndreptățesc redeschiderea unui nou dosar al dezbaterilor, ce poate deveni punctul de articulare al unor interogații din ecuația cărora relația dintre elite și istorie nu mai poate fi absentă. Un demers în care să participăm la efortul comun spre adevăr (Karl Jaspers).

⁵⁵ *Ibidem*, p. 198.

⁵⁶ K. Verdery, *op. cit.*, p. 194-195.